

ӘОЖ 81-29:05.035.56

ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ «ДАЛА БЕЙНЕСІ»

Солтаншарипқызы Айтаңсық

sultansharip_aitansyk@mail.ru

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Жалпы тіл білімі және аударма теориясы кафедрасының магистранты
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – М.Ә.Бөрібаева

Ұлы дала, көлденеңінен екі континентті – Еуропа мен Азияны кесіп өтетін, көптеген көшпелі халықтардың мекендейтін ареалы болған, өзінің өмір сүру фактісі жаһандық тұрғыдан өркениеттік процестерге үлкен әсер етті. Ол арқылы халықаралық сауданы қамтамасыз ете отырып, сауда жолдары өтті. Ол отырықшы халықтардың бір-біріне қарсы жорықтарын жаулап алу жолындағы табиғи кедергі болды, олардың агрессивті жоспарларын іске асыруды қиындатады. Дала аумағында өсірілген жылқылар көптеген халықтарда, отырықшы аймақтардың тұрғындарын қоса алғанда, ең көп таралған көлік құралы болды. Ал онда қалыптасқан көшпелі өмір салты адамның табиғатпен үйлесімді қарым-қатынасының үлгісі болып табылады. Қазақтар көшпенді өркениеттің бір бөлігі ретінде Ұлы даланың басым бөлігінің жалғыз мұрагерлері болды, ол жерде өз мемлекетінің аумағын жасады, заңды өрлеуін, жойылу мен қайта өрлеу салтанатын бастан кешірді.

"Дала" бейнесіне зерттеушілік қызығушылықтың пайда болуы адам тұлғасына және оның әр түрлі көріністеріне, соның ішінде өзіндік субъективті және ұжымдық уайымдар мен рефлексстерге деген қызығушылықтың артуына байланысты болды. Қазақ даласына деген қызығушылық сонау 7-8 ғасырда мұсылман дінінің таралуымен басталатынын білеміз. Сол кезде көптеген араб-иран саяхатшылары кең даланы карталарына енгізіп, дәптерлеріне жазып суреттеп жазып алған. Саяхаттары мен өздерін қызықтыратын мәліметтерді күнделіктеріне жаза отырып, олар бізге Шығыс елдерін мекендеген халықтар, қалалар мен елді мекендер, олардың орналасуы мен жолдары туралы көптеген маңызды мәліметтерді қалдырды. Ең құндылары - Ибн Хордадбшаның, әл-Макдиси, Ибн Хаука ла, әл-Истахри, әл Мосуди, Әл-Идриси, Ибн Фадланның еңбектері. Онда қазақ даласында өмір сүрген дала халықының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі мен мәдениеті туралы ақпарат бар.

Шыңғысханның есімімен және жорықтарымен оны ілесіп жүрген қытайлық саяхатшылар да қазақ даласын зерттеген, атап айтқанда Елюй Чу Цай (1219) және Чань Чуня (1220). Олар Алмалықтың тұрғындары егін шаруашылығымен, омарта шаруашылығымен айналысатынын, жергілікті табиғаттың, Талас өзенінің, Сырдария өзенінің және т. б. ерекшеліктерін сипаттағанын атап өтті.

XIII ғасырдан бастап Орта Азия мен Қазақстанға Еуропалық елшілер мен саяхатшылар келеді. IV Иннокентий папасының дипломатиялық миссияларын жүзеге асыру үшін және IX Людовик Францияның королі Пано Карпини (1246) және Виллем Рубрук (1253) елшілері сайланды. Карпини миссия бағыты Қазақстан арқылы Моңғолияға жүгірді. Елші жергілікті халықтардың тұрмыстары мен әдет-ғұрыптары туралы және оның жолы өткен жерлер туралы қызықты фактілер жинады.

Қазақ даласында болған Генрих Юлий Клапрот қазақ тілінің ерекшеліктеріне таң қалды. "Бұл халық көшпелі өмір салтын дала даласында жүргізеді, Тұщы су және мал жайылымдары бай жерлерде өз үйлерін бұзады... Түрік тілін білдім, маған Орта жүз қазағымен сөйлесуге көмектесті. Мұнда османдық түріктерге тән араб және парсы сөздерінің қоспасынсыз таза түркі тілінде сөйлесуге тура келді.

Ортағасырлық саяхатшылар өз жолының барлық кезеңдерін қысқаша сипаттауға тырысқан болса да, олар көбінесе тек жекелеген табиғи объектілердің сипаттамасымен шектелді.

Қазақ-көшпенділер мен қазақ даласының орыс қоғамдық-саяси ойындағы бейнесі зерттелген тақырып өте аз және тек фрагментті болып табылады. Алайда, кеңес заманында, әсіресе кеңестік кезеңнен кейінгі уақытта басқа елдер мен халықтардың бейнелерін зерттеуге арналған жұмыстар пайда болды, олар ең алдымен "даланың" бейнесі сияқты феноменді түсіну тұрғысынан қызығушылық танытады.

Қазақ халқының бейнесін зерттеу тұрғысынан филолог М. И. Фетисовтың "Первые русские повести на казахские темы" (Алматы, 1950) тарихи әдебиет жұмысы белгілі бір қызығушылық тудырады. Онда қазіргі ұмыт қалған жазушы В. А. Ушаковтың өмірі мен шығармашылығы туралы қызықты ақпарат, сондай-ақ в. И. Дальдің Орынбор кезеңіндегі кейбір мәліметтер бар. Фетисов көшпенділерді қабылдау мен сипаттаудың романтикалық және шынайы дәстүрлерінің ерекшеліктерін көрсетеді, романтизмге тән "жабайы" халықтардың патриархалдық алдындағы басымдылық, орыс жазушыларының орыс және орыс мәдениетін қазақ халқы мен оның мәдениетіне қатысты басымдықпен көрсетуге ұмтылысын атап өтеді.

Қазақ даласын, қазақ бейнесін зерттеген шетел зерттеушілері көп. Соның бірі американдық зерттеуші В. Мартин болып табылады. Американдық зерттеуші В. Мартин қазақ халқының, сондай-ақ орыс бақылаушыларының "барымта" атты қазақ тілін қабылдау мәселесін зерттеуге арналған жұмысын ерекше атап өту қажет. В. Мартин субъективті ұғымдардың саясат пен заңнамаға және одан әрі, қазақтардың өзі барымтаның мәні мен мақсаттарын түсіну қалай өзгергенін жақсы көрсетеді.

Әрбір елде өзінің "мәдени тұлғасы" бар - өз еңбектерімен өңірдің барлық беймәлім ерекшелігін бейнелейтін адам. Мысалы, Қытай үшін - Конфуций, Ұлыбритания үшін - Шекспир, Үндістан үшін – Тагор, ал Қазақстан үшін осындай "тұлға" Абай Құнанбаев болып табылады. Мүмкін, еліміздің ең ұлы ақындарының бірі бола отырып, Абай ғылым мен білімді насихаттаған философ, музыкант және Интеллектуал болған шығар.

Ол бай қазақ отбасында дүниеге келгеніне қарамастан, ақын әрдайым мұсылмандық, орыс және дәстүрлі қазақ нормаларымен күрескен, адамдарға өмір сүру және мінез-құлық ережелерін талап еткен адамдарға көңіл бөлді.

Оның өлеңдері махаббат, бақыт және үміт сияқты тақырыптардың кең ауқымын қамтыды, қазақ даласының табиғи сұлулығын бейнелеп, тынымсыз уақытта қазақстандықтардың өмір салтындағы өзгерістерді көрсетті. Өз поэзиясының арқасында Абай ежелгі қазақ фольклорын сақтап, қазақ жазба әдебиетін құрды. Бұған дейін еліміздің әдебиеті негізінен көшпенді дәстүрлеріне байланысты ауызша берілген.

Отандық тарих ғылымында «Дала» бейнесін зерттеуге қызығушылық XX ғасырдың 90-шы жылдары ғана айқын белгіленген. Бейнені немесе ұсынымдарды неғұрлым ерте зерттеу, әдетте, тарихнамалық сипатқа ие болды, ал олардың авторлары негізінен бейнеде шындықты бұрмалаудың себептері мен формаларын анықтау, бейненің арақатынасы мәселесіне баса назар аударды. М. К. Бижанов пен И. В. Ерофеева қазақ даласы туралы XVIII – XIX

ғасырдың бірінші жартысындағы орыс ғалымдары мен саяхатшылары не және қалай жазғанына назар аударды . Бұл жұмыстардың авторлары негізінен қазақ даласын орыс бақылаушыларының қабылдауы мен аймақтағы нақты жағдай арасындағы айырмашылықты анықтаумен айналысты. Басқа да диссертациялық зерттеулерге келер болсақ, В. С. Толочко, В. Н. Алексеенко , Е. С. Сыздықова және М. К. Мұқатаеваның жұмыстарын атап өткен жөн, алайда олардың барлығы қазақ даласының орыс аймағын қабылдауының бір ғана аспектісін, атап айтқанда – оның тарихи дамуын қозғайды.

Қорыта келгенде дала халқы үшін де, қазақ халқы үшін де дала ерекше маңызға ие. Ол-жайылымдар, тамақ беретін көшпелілердің анасы, сонымен қатар ол егіншіліктің анасы, өзінің құнарлы топырағы нан, бай өнім, яғни тамақ беретін. Дала туыстық халықтардың ұлттық мәдениетінде көрініс табады, ол жазушыларды, ақындар мен музыканттарды өз туындыларын жасауға шабыттандырады. Дала әрқашан көптеген ұрпақ үшін шабыт көзі болып қалады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Сухих О.Е. Қазақ-көшпенділер бейнесі орыс әкімшілігінің жазбаларында // Еуразия даласы: тарихи-мәдени өзара іс-қимыл және қазіргі заман: Халықаралық Еуразиялық форум (III ғылыми конференция): баяндамалар мен хабарламалар тезистері. Омбы, 2003. С. 92-94.
2. Лотман Ю. М. Улиссның ұлы саяхаты "Божественной комедия" Данте туралы жазбалар// Таңдамалы мақалалар: В 2-х т. – Таллинн: Александра, 1992. – Т. 1. 34-463 б.
3. Қазақстан географиясы - Атамұра, 2005. 67-68 б.
4. Қазақстан XVIII ғасырдың екінші ширегіндегі орыс зерттеушілерінің еңбектері мен жазбаларында. Автореферат дисс.тарих ғылымының канд. Алматы, 1967